

Az idegennyelvi párbeszéd-tanítás

Tudatos kommunikatív viselkedés

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

Az idegennyelvi kommunikáció az iskolai nyelvoktatás egyik alapvető gyakorlati célja. A más nyelven történő érintkezés azonban feltételezi az adott kultúrához kapcsolható kommunikatív alapszabályok előzetes ismeretét, a nyelvi és nem nyelvi eszközök jelentéshordozó ruhának (jelentésességének) tudását és az adott szociális szerepkörön belül rájuk ruházott funkcióknak a számbavételét. A beszédről lezoktatott ifjúság ilyen irányú ismeretei anyanyelvi beszédműveltség terén is szegényesek, pedig az idegennyelvi párbeszédszerkesztés során a feltételezetten tudatos, kommunikatíván megtervezett cselekvéssort kellene idegennyelvi eszközökkel, nyelvi és nem nyelvi az adott kulturális és szociális helyzetben érvényes jelhasználattal, a szavakon kívül gesztusokkal, arcjátékkal, testtartással stb. kitölteni (vö. 9,10).

A pszicholingvisztikai vizsgálatokon túl saját gyakorló tanári tapasztalataink is azt igazolják, hogy az a kommunikatív cselekvéssor, amely az anyanyelvi érintkezésben természetes spontaneitással jön létre, az idegen nyelv használatakor, főleg a kezdeti szakaszban "nem működik".

Ahogy az idegennyelvi morfológiai, szintaktikai ismeretek szabályrendszerhez kötöttek, ugyanúgy a megnyilatkozás mondat fölötti szintje, a párbeszédnek mint szövegnek a szerkesztése, a szövegépítő elemek kommunikatív funkciója, a nyelvi és nem nyelvi jelek felcserélhetősége stb., rendszerező megvilágítást igényel, ha azt akarjuk, hogy az idegennyelvi korlátok ellenére tanulóink a kommunikatív feladatokat sikeresen oldják meg élő nyelvi szituációkban is. Ezt a felkészítő munkát anyanyelvi kommunikációs helyzetelemzésekkel indíthatjuk, amelyek keretében képi és nyelvi cselekvéssorokat értékelünk a kommunikatív feladat megoldási lehetőségei szempontjából. Elemezzük a stimulus-reakció-viszontválasz nyelvi megformálásának szituáció- és stílusfüggő elemeit, s a nem verbális jelek tartalmát videofelvételéken visszajátszott TV-riport vagy filmrészlet segítségével. Az anyanyelvi beszédhelyzetek ilyen irányú megfigyelésekor tudatosíthatjuk, hogy az a kommunikatív cselekvéssor, amelyet használunk, az anyanyelv birtokában állandóan korrigálható a társalgás fenntartása érdekében.

Szituációtól függően változtathatjuk a beszédbe való bekapcsolódás módját, megközelítés hiányában a beszédindítás más-más stílusértékű nyelvi elemeit és a gesztusnyelv ugyanilyen funkciójú eszközeit. Gondolnunk kell azonban arra is, hogy az idegennyelvi korlátok között mennyire tudatosan kell ismernünk és használnunk a rendelkezésre álló fordulatokat a helyes viselkedés elérése érdekében. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy még az európai kultúrkörön belül is az általában, fő vonásaiban hasonló nyelvi érintkezési (udvariassági) normák és egyezményes gesztusjelek mellett megvannak az egy-egy országra vagy nyelvtérületre jellemző sajátosságok (pl. megszólítás, üdvözlés, az azt kísérő gesztusok, búcsúzás stb.) A kommunikatív beszédhelyzetek elemzése megmutatja a feladatok sokaságát és sokféleségét, mint

- a kapcsolatfelvétel módja,
- annak viszonzása,

- az elutasítás indirekt módja
- a vélemény közlése,
- akaratnyilvánítás,
- a kérés, felszólítás direkt és indirekt módja,

- a szándéknyilvánítás,
- a kitérő válasz,
- a beszélgetés lezárásának, félbeszakításának jelzése stb. (vö. 1.).

A kommunikatív feladatok sokasága mellett a sokféleség a szociális szituációhoz és az abban játszott szerephez kötődő stílusváltozatokkal magyarázható. A megnyilatkozás tükrözhet:

- lezserséget,
- gyengédséget,
- távolságtartást,
- bizalmasságot,
- közvetlenséget,
- kimértséget,
- választékos nyelvhasználatot,
- fokozott udvariasságot, de ugyanúgy
- bizalmaskodást,
- tolakodást,
- szemtelenkedést,
- lebecsülést,
- gúnyolódást stb. is.

Mind ezt a nyelvi és nem nyelvi stílusjegyekből, a gesztuson kívül a térköz, az arcjáték, a tekintet, a testtartás megválasztása alapján ítéljük meg (vö. 5,12,13,3).

A szociális szerepek sorából tanulónk életkorának és helyzetének megfelelően a felnőtt-gyerek, a gyerek-szülő, a gyerek-hasonló korú társ viszonyát kell feldolgozunk a nyelvi kommunikációs eszköztár szempontjából. E szerepekhez rendelve a modorválasztékból kiemelhetjük az udvariasságot és az enyhén bizalmas közvetlenséget, amelyet a felnőttekkel ill. gyerektársakkal való érintkezés normája megkíván. Az idegennyelvi tankönyveinkre gondolva megállapíthatjuk, hogy azok anyaga a felnőttek világában elvárt udvarias nyelvi kommunikációra összpontosul, de még csak bemutatás erejéig se foglalkozik az egymással jó ismeretségi viszonyban levő emberek beszédének enyhén bizalmas, familiáris, közvetlenséget biztosító – mint látni fogjuk alábbi példáinkban – sem bonyolult nyelvtani ismereteket, sem lexikális különterhet nem jelentő stílus eszközeivel, szövegszerkesztési sajátosságaival.

A kommunikatív szituációk helyzetelemzéséhez, a megvalósítás eszközeinek szerephez kötött tudatosításához az anyanyelvi segédanyagok és kézikönyvek között is jól használható segítségre találunk (vö. Tanítási program 5. o., Feladatgyűjtemény 5. o., Monoriné Papp 1991).

A dialógus szövegépítő elemeinek stílushatását szépirodalmi példaanyagon is bemutatathatjuk. A klasszikus ifjúsági irodalom szemelvényei helyett a tanulókhöz közelebb áll egy-egy mai szerző jól megválasztott, életközeli párbeszéde. A továbbiakban egy ilyen irányú témaközelítésre térünk át.

Példaként *Lázár Ervin Gyere haza, Mikkamakka!* című meseregényéből választottunk ki néhány dialógust, s ezeket állítjuk szembe *Saint-Exupéry A kis herceg* című remekművének költői választékos, világos felépítésű megnyilatkozásaival. Megpróbáljuk lépésről lépésre mind azt bemutatni, ahogy az anyanyelvi kommunikációs helyzetelemzésből kiindulva, a társalgási szövegszervező elemek tudatosításán át az idegennyelvi dialógus kommunikatív adekvát felépítéséig eljuthatunk.

1. Helyzetelemzés a szerepek megfelelő modor megválasztásához

Vizsgáljuk meg a következő beszélgetéseket. Határozzuk meg a szereplők pozícióját és értékeljük a modort, valamint a szövegszerkesztés és szókincs stílushordozó elemeit (a dialógusegységeket itt és később római számok jelölik):

- I. – Jó napot! – mondta a róka
- Jó napot! – felelte udvariasan a kis herceg. Megfordult, de nem látott senkit.

II. – Itt vagyok az almafa alatt – mondta a hang.

– Ki vagy? – kérdezte a kis herceg. – Csinosnak csinos vagy...

III. – Én vagyok a róka – mondta a róka.

– Gyere, játszál velem – javasolta a kis herceg. – Olyan szomorú vagyok...

IV. – Nem játszhatom veled – mondta a róka. – Nem vagyok megszelídítve.

– Ó bocsánat! – mondta a kis herceg. Némi tünődés után azonban hozzátette: –

Mit jelent az, hogy "megszelídíteni"?

(Saint-Exupéry: A kis herceg)

Ott állt a tisztás szélén morc pófával Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon.

I. – Szóval itt a díszes társaság! – recsegett, reszelt, fűrészelt a hangja.

Aromó előrelépett, alázatos hangon megszólalt:

– Itt vagyunk, *persze*, hiszen tudod, hogy itt lakunk.

II. – És jó a kedvetek, *m?*? – recsegett Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon.

– Dehogy, kedves Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon, dehogy jó – mondta gyorsan

Aromó. – Éppen ellenkezőleg. Rissz-rossz a kedvünk. (...)

III. – És az a híres Mikkamakka hol van? Elbújt talán?

Végre Vacskamati abbahagyta a vihogást, Aromó is megkönnyebbült, hogy másra terelődött a szó.

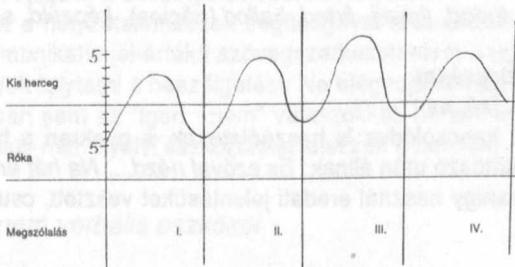
– Dehogyan bújít – mondta. – Bement a városba, dolga van. Lehet, hogy csak holnap este jön haza. És tiszteltet téged. – Nagyot nyelt Aromó. – Mondta, ha erre járna Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon, adjuk át neki hódolatteljes üdvözetét. És *egyébként is*, mi valamennyien nagyon tisztelünk téged.

Zordonbordon nagy büszkén fölemelte a fejét, toporgott, pöffeszkedett, mint egy fel-fuvalkodott pulykakakas.

IV. – Hát tisztelhetek *is!* – mondta elégedetten. – Mert különben hátrakötöm a sarkokat.

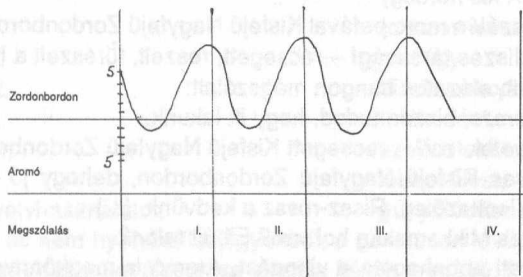
(Lázár Ervin: Gyere haza, Mikkamakka!)

Figyelmet érdemel a négy-négy megszólalásra eső aktivitási görbe. A kis hercegen a róka kezdi a beszélgetést, de aztán a kis hercegé lesz a kezdeményező szerep: Az első megszólalás után érdeklődő testtartásával, majd kérdés (Ki vagy?), értékelés (Csinosnak csinos vagy), kérés (Gyere, játszál velem), a kérés indoklása (Olyan szomorú vagyok) során veszi át a kezdeményező szerepet. Stílusára a választékos udvariasság jellemző, nem használ bizalmas, könnyed szövegszervező elemeket, módosítószókat, figyelemfelkeltő fordulatokat, de alkalmat ad a másik megnyilatkozásaira. A két szereplő aktivitása a beszélgetés során így ábrázolható diagram formájában:

Lázár Ervin szereplői között kimondatlanul beszédmodor és stílus sugallta alá-fölérendeltségi viszonyt érzékelünk. Zordonbordon köszönés helyett fenyegető, számonkérő, gúnyolódó megállapítással kezdi a beszélgetést: ("Szóval itt van a díszes társaság!"). Minden kérdése fenyegetéssel van tele ("Na, ezért most kaptok!"). A harmadik megszólalásban, amikor Aromó átveszi a beszélgetés irányítását "És tiszteltet téged"

szavakkal, Zordonbordon – megszegve az udvariassági normát – nem a szokásos "szomszédsági párnak" megfelelően reagál, nem köszöni meg az üdvözlést, dicséretet, hanem újra fenyeget: ha nem tisztelték "hátrakötöm a sarkatokat". Ilyen helyzetben nyilvánvaló, hogy az alárendelt szerepben levő Aromó végig passzív marad. Egyetlen aktív szerepcseré-próbálkozása is kudarcba fullad – nem tekinti őt Zordonbordon egyenlő partnernek, mint ahogy a kis herceg tette azt a rókéval. Aktivitási görbéjük így rajzolható meg:

A fenyegető, számonkérő modor mellett a szövegszerkesztés módja könnyed, bizalmas. Ezt a kötőszók és módosítószók biztosítják, amelyek mellérendelő kapcsolatos jelentésükkel az előző megszóalás folytatásaként indítanak minden újabb szóátvételt: szóval, és, hát, a nyomatékosító mi?, is.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy a mai tanulók hétköznapi beszédmodorához, az általuk használt stílusesszövegekhez melyik párbeszéd áll közelebb, gyermekeink a másodikat fogják megnevezni. Lázár Ervinnek éppen ebben áll stilisztikai bravúrja: egy-egy mesehőse a gyerekek beszédmodorában válik hitelessé a kis olvasók számára is.

2. Társalgási szövegszervező elemek a magyarban, a németben és az oroszban

A kapcsolatteremtő, figyelemfelkeltő igei elemek nyomatékosítják az odafordulást, ugyanakkor a beszélő ezek kimondásakor időt is nyer a mondanivaló megfogalmazására. Melyek ezek a beszédkezdő fordulatok?

Beszédkezdő felhívó elemek

Magyar

Igei: nézd, látod, tudod, figyelj, érted, hallod (népies), képzeld, szólj hozzá, gondold el, mit szólsz?

Névszói: szóval, bocsánat

Módosítószó: hát, izé, na

Ezek egymáshoz kapcsolódva is használatosak, s gyakran a beszéd folyamatára utaló mellérendelő kötőszó után állnak: *És szóval nézd,...* *Na hát érted,...* stb. (vö. 8)

A többi nyelv ugyanígy használ eredeti jelentésüket vesztett, csupán figyelemfelkeltő fordulatokat:

Orosz:

Igei: слушай, послушай, представь, ты подумай; знаешь, видишь, понимаешь, можешь представить

Névszói: виноват

Módosítószó: вот, ну, же, -ка

Az összekapcsolódási variációk a magyarhoz hasonlóan a következő sorrendűek: módosítószó(k) + kötőszó + ige

Pl.: (vö: 6,7).

Német:

Igei: siehst du, schau mal, stell dir vor, was sagst du dazu, guck mal, warte mal, stb.

Névszói: Entschuldigung, Verzeihung

Módosítószó: nun, na, also, na ja, so dann

Összekapcsolva: na siehst du, – also warte mal, nun schau mal

Ugyanezeket a fordulatokat más nyelvekből is összegyűjthetjük.

A megszólalásba való beszerkesztés módja általában prepozicionális, tehát funkciójukhoz híven a beszélgetés elején állnak ezek a felhívó, nyomatékosító szövegszerkezetek. Kommunikatív szerepüket, a megszólalás többi részétől való függetlenségüket írásban vesszük, folyamatosan beszédben kis szünet jelöli. A megnyilatkozás többi részétől való szerkezeti függetlenségét a német szövegszerkesztés túkrözi legvilágosabban. A kötött szórend ugyanis a kiemelés után fordított szórendet írna elő. Ám ezen fordulatok után – bizonyítva szerkezeti nem a mondathoz, illetve a megnyilatkozás-hoz tartozó, önálló funkciójukat – mégis egyenes marad a szórend, vagy a figyelemfelhívó elem önálló mondatot alkot.

Ach, wissen Sie, wir leben nun mal alternativ (15)

Hören Sie! Haben Sie Schmerzen? (15)

A szerepcsere, a "beszédéptő" válasz

A kezdeményező szerep átvétele, az aktív közreműködő készség jelzése a beszélgetés során fontos szövegszerkesztő feladatot jelent. Az általunk bemutatott Saint-Exupéry- és Lázár Ervin-idézetekben a következő példákat látjuk a szerepcsere nyelvi megvalósításaira:

A kis herceg utolsó megszólalásában a bocsánatkérés után pontosító kérdés hangzik el: Mit jelent az, hogy "megszelídíteni"? Zordonbordon agresszív kérdéseire válaszolva a megszeppent Aromó végül pozitív tartalmú értékelő közléssel kezdeményez, ezzel átveszi az indító szerepet: "És tiszteltet téged, – Nagyot nyelt Aromó. – Mondta, ha erre járna Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon, adjuk át neki hódolatteljes üdvözlését. És egyébként is, mi valamennyien nagyon tisztelünk téged."

Arról már szóltunk, hogy Zordonbordon erre a dicsőretre nem az udvariassági norma által előírt módon reagál (-Hát tisztelhetek is!), de most arra figyelve vizsgáljuk meg a megszólalása folytatását, hogy nem minden újabb kommunikatív cselekvést tartalmazó megszólalás válik a szerepcsere eszközévé, nem mindegyik buzdít újabb megszólalásra. Aromó pozitív tartalmú értékelő közlésével szemben Zordonbordon negatív tartalmú közlése fenyegetés: "- Mert különben hátrakötöm a sarkatokat." Értethető, hogy ez nem váltja ki a beszélgetés spontán folytatását.

Tudatosítani kell a helyzetelemzések segítségével a tanulóinkban, hogy a szerepcsere fontos, kommunikatív jel-értékű szövegszerkezeti elem a párbeszédben. Azt jelzi, hogy kész vagyok folytatni a beszélgetést. Ne elégedjünk meg ezért az idegennyelvi megszólalásokban sem az "igen –nem" válaszokkal, hanem várjuk el, hogy a szerepcserét nyelvi vagy nem nyelvi eszközökkel jelezzék a tanulók.

3. A párbeszéd nem verbális eszközei

A gesztussal, tekintettel végrehajtott szerepcserére a kis herceg első megszólalása után láttunk példát: - Jó napot! – felelte udvariasan a kis herceg. Megfordult, de nem látott senkit. A mozdulat, a tekintet újabb megszólalást kezdeményező tartalma: "Ki szólt? Honnan jön a hang" Figyelmet kell fordítanunk a nem verbális eszközök használatára nemcsak az anyanyelvi kommunikációban, hanem az idegennyelvi dialógus-szerkesztés tanítása során is. Sőt azt mondhatjuk, hogy az idegennyelvi megszólalás

nyelvi gátjait pontosan a gesztusnyelvvvel, a tekintettel, a hanglejtéssel és hangszínnel tudjuk legeredményesebben leküzdeni, ellensúlyozni. Jó példákat találunk ilyen helyzetelemzésekre a Figyelj rám! című anyanyelvi munkafüzet első fejezetében, melynek címe Nemcsak szóból ért az ember... Foglalkozik a fejezet a szövegfonetikai eszközökkel, a távolságtartás kommunikatív szerepével, a gesztusokkal, az arcjáték és a tekintet kifejező tartalmával, a testtartás kommunikatív jelentésével (11).

A szépirodalmi példák épp megjelenítő képi gazdagságukkal alkalmasak arra, hogy a nem nyelvi eszközök kommunikatív tartalmát elemezhesük. Lázár Ervin párbeszédekben világosan kirajzolódik, mit jelent a *morc pofával*, a *recsegett, reszelt, fűrészelt a hangja*, az *alázatos hangon*, az *elégedetten* a kommunikatív érintkezés rendszerében.

A gesztusnyelv és más nem verbális eszközök szerepéről gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre magyar nyelven is. Jól használható segédanyag Montagh Imre munkája, J.P. Forgas könyve (5), Buda Béla és László János közös alkotása (2)

Az adott idegen nyelvet beszélők eltérő gesztusnyelvi jeleit a műholdas TV-adások videofelvételein mutathatjuk be.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy jóllehet az idegennyelvi ismeretanyag határai megszabják a dialógusszerkesztés szövegépítő elemeinek lexikai és mondat szerkezeti kiválógatását, de az adekvát nyelvi és nem nyelvi kommunikáció az idegen nyelvek elsajátításának kezdő szakaszában is megvalósítható feladat, ha élünk a tudatos kommunikatív helyzetelemzések előkészítő lehetőségével. A dialógusépítés kommunikatív szempontú, pragmatikusan rendszerezett ismertetésének egy lehetséges, első lépését mutattuk be. Későbbiekben sorra vehetők a szintaktikai transzformációt igénylő indirekt beszédaktusok, a hiányos szerkezetek mint az aktuális tagolás tükrözői, a rámutatás, a szövegbeli visszautalás, előremutatás eszközei stb. Mindez fokozatosan beépíthető az idegennyelvi programokba, magában hordozva a lehetőséget a más tárgyakkal való integrációra is.

Irodalom

- (1) *Baloghné Zsoldos Julianna*: A nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelési program tantárgy-pedagógiája. (Jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp.
- (2) *Buda Béla - László János*: Beszéd a szavak mögött. TKK, Bp.
- (3) *Carnegie, Dale*: A hatásos beszéd módszerei. HVG RT, Bp.
- (4) Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés. Feladatgyűjtemény 5. o. (szerk.: *Zsolnai József*) Tankönyvkiadó, Bp.
- (5) *Forgas, Joseph P.*: A társas érintkezés pszichológiája, Gondolat, Bp.
- (6) *Формановская, Н. И.*, Употребление русского речевого этикета. „Русский язык”, Москва.
- (7) *Формановская, Н. И.*, Русский речевой этикет: лингвистические и методические аспекты. „Русский язык”, Москва.
- (8) *Készler Borbála*: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. in. Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. (Szerk.: Rácz Endre) Tankönyvkiadó, Bp. 164-202.
- (9) *Lieber Péterné*: Az orosz nyelv tanításának elméleti és gyakorlati kérdései. Tankönyvkiadó, Bp.
- (10) *Lieberné - Pogány - Haraszi*: Metodikai olvasókönyv Tankönyvkiadó, Bp.
- (11) *Monoriné Papp Sarolta*: Figyelj rám! Munkafüzet a kommunikáció tanításához az általános iskola 6-7. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Bp.
- (12) *Pease, Allan - Garner, Alan*: Szó-beszéd. Park Kiadó, Bp.
- (13) Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program 5. osztály (Szerk.: *Zsolnai József*) Tankönyvkiadó, Bp.
- (14) Themen 1. Lehrwerk für Deutsch als Fremdsprache. Arbeitsbuch Ausland von Eisfeld, Holthaus u. a. Max Hueber Verlag, München; Téka Könyvkiadó, Bp.